

Mithraistické album z Viruna a jeho význam pro studium mithraismu

Aleš Chalupa*

Úvod

V roce 1992 byla během vykopávek v lokalitě Zollfeld poblíž rakouského Klagenfurtu, v místech, kde se kdysi rozkládalo římské *Municipium Claudium Virunum*,¹ nalezena bronzová deska o velikosti 88,5 x 58,5 cm.² Na své lící straně nesla několikřádkový nápis komemorující dva významné okamžiky v životě zdejších mithraistů a velké množství jmen (obr. 1).³ Šlo o soupis členů jedné z mithraistických komunit, které v tomto správním centru bývalé římské provincie Noricum působily minimálně od počátku vlády antoninské císařské dynastie.⁴ Toto *album* z Viruna, jak je v odborné literatuře nazýváno,⁵ představuje jeden z nejvýznamnějších mithraistických nálezů dvou posledních desetiletí,⁶ především pro otázky,

* V následujícím textu jsou použity tyto zkratky: *AE* = *L'Année Épigraphique*; *ANRW* = Hildegard Temporini – Wolfgang Haase (eds.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin – New York: Walter de Gruyter 1972-; *CIL* = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin 1863-; *CIMRM* = Maarten J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae* I-II, Haag: Martinus Nijhoff 1956-1960; *EJMS* = *Electronic Journal of Mithraic Studies* <<http://www.uhu.es/ejms>>; *EPRO* = *Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romaine*; *ILLPRON* = *Inscriptionum lapidarium Latinarum provinciae Norici*; *ILS* = H. Dessau (ed.), *Inscriptiones Latinae selectae*, Berlin 1892-1916; () = vynechaný text nebo písmena; [] = poškozený nebo rekonstruovaný text; [] = úmyslně vymazaný text.

- 1 Podrobnější informace o tomto místě římského osídlení a jeho dějinách viz např. Hermann Vetters, „Virunum“, *ANRW* II.6, 1977, 302-354; Géza Alföldy, *Noricum*, London – Boston: Routledge & Keagan Paul 1974, 195-197.
- 2 Tento náleze je předmětem podrobné a pro studium tohoto artefaktu zcela nepostradatelné monografie Gernot Piccottini, *Mithrastempel in Virunum*, Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten 1994.
- 3 *AE* 1994, č. 1334.
- 4 Ohledně dalších mithraistických nálezů z této lokality viz *CIMRM* 1430-1440; Dorit Schön, *Orientalische Kulte im römischen Österreich*, Wien: Böhlau 1988, č. 165-175.
- 5 *Album sacratorum* je ostatně i termín doložený nápisně, viz *CIMRM* 325 (Ostia); další doposud nalezené seznamy mithraistů jsou *CIMRM* 325, 361, 566, 567 a 2296. *Album* z Viruna je však zatím bezkonkurenčně nejrozsáhlejší.
- 6 Je po právu zahrnuto mezi nejvýznamnější nálezy, které uvádí ve své přehledové studii Roger Beck („Mithraism after ‚Mithraism since Franz Cumont‘, 1984-2003“, in: Roger Beck, *Beck on Mithraism: Collected Works with New Essays*, Aldershot – Burlington: Ashgate 2004, 3-23: 12-13).

Obr. 1. Album z Viruna – prepis nápisu AE 1994, č. 1334
Převzato z G. Piccottini, *Mithrastempel...*, obr. 10 (nečíslovaná příloha).

keré ohledně fungování a sociální struktury tohoto kultu vyvolává, a možné odpovědi, které nastiňuje.

Deska, která se původně musela nacházet přímo uvnitř mithraea,⁷ z něj byla později odnesena a úmyslně zakopána na jiném místě. Její téměř obřadné uložení naznačuje,⁸ že tento krok provedli samotní mithraisté, nejspíše v obavách, aby nepadla do nepovolných rukou a nebyla zničena. Pro *album* se však již nikdy nevrátili.

Text

Bronzová tabule je zasazena do ozdobného rámu ze stejného materiálu.⁹ První dva řádky textu v její horní části nesou dedikační formulí a udání příčiny, která k pořízení tohoto *alba* vedla: událost obnovení zdejšího mithraea. Dva řádky ve spodní části desky jsou osobní dedikací Tiberia Claudia Quintiliana, který se na pořízení desky a restauraci mithraea vý-

7 Jeho přesná lokace zůstává neznámá. Přestože se ve Virunu muselo nacházet několik mithraeí, doposud se žádná z nich nepodařilo objevit a odkryt.

8 G. Piccottini, *Mithrastempel...*, 9-10, obr. 1-3.

9 Průměrná tloušťka tabule je cca. 4 mm. Tloušťka rámu, k němuž je tabule zezadu připevněna pomocí nýtů, dosahuje 1,5 až 2 cm.

znamnou měrou podílel. Vzhledem k tomu, že řádky tři a čtyři v horní části desky nezačínají u levého okraje jako dva předchozí a jsou psány jiným rukopisem, je evidentní, že byly to *alba* zaneseny o něco později.¹⁰ Kromě těchto údajů nápis rovněž obsahuje 98 jmen ve čtyřech sloupcích (I až IV, číslováno zleva). Počáteční soupis původní skupiny 34 účastníků zasvěcení restaurovaného mithraea byl v následujících letech doplňován o jména dalších nově získaných členů. Jednotlivé přírůstky můžeme identifikovat na základě rozdílných rukopisů, kterými byla jejich jména do bronzové desky vyryta.¹¹ Přesné znění rekonstruovaného textu je následující:

D(eo) i(nvicto) M(ithrae) pro salute imp(eratoris) [[Commodi]] Aug(usti) pii
 Qui¹² templum¹³ vii conlpsum impendio suo restituerunt
 et mortalitat(is) causa convener(unt)
 Marullo et Aeliano co(n)s(ulibus) VI K(alendas) Iulias

Tiberius Claudius Quintilianus ob dedicationem templi tabulam
 aeream donum dedit et camaram picturis exornavit

Překlad textu je relativně bezproblémový. Druhé setkání mithraistů lze navíc na základě informací obsažených v textu zcela přesně datovat.

Bohu neporazitelnému Mithrovi, na počest císaře Commoda, zbožného Augusta, zasvětili ti, kteří na své náklady znovu vybudovali zničený chrám a kteří se sešli, protože lidé jsou smrtelní,¹⁴

10 G. Piccottini, *Mithrastempel...*, 14, 22.

11 Pokud každá z těchto "dávek", představuje roční přírůstek, pak virunské *album* obsahuje záznamy o mithraistickém členstvu během 19 po sobě jdoucích let (za předpokladu, že noví členové byli přijímáni každý rok).

12 Rozumí se *qui infra scripti sunt*, tedy 34 původních členů komunity (I/1 až II/9).

13 Mithraisté označovali svá shromaždiště několika různými jmény. Zde užitý výraz *templum* je obvyklý právě pro rýnské a dunajské provincie. V oblasti Říma a Itálie byl nejčastěji užíván termín *spelaeum* (jeskyně). K mithraistickému užívání těchto pojmenování viz podrobněji Henri Lavagne, „Importance de la grotte dans le Mithriacisme en Occident“, in: Jacques Duchesne-Guillemin (ed.), *Études Mithriaques: Actes du 2e Congrès International Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975*, (Acta Iranica 17.I.4), Leiden: E. J. Brill 1978, 271-278.

14 Roger Beck („*Qui mortalitatis causa convenerunt*: The Meeting of the Virunum Mithraists on June 26, A.D. 184“, *Phoenix* 52, 1998, 335-344: 336) navrhuje chápat výraz *mortalitas*, především na základě některých literárních paralel (srov. Plinius Maior, *Naturalis Historia* XXXV,139; Firmicus Maternus, *Matheseos libri* I,4,2), jako abstraktní označení pro „smrtelnou povahu člověka“. Tento návrh pokládám za opodstatněný a dané místo překládám ve stejném duchu. Naproti tomu G. Piccottini (*Mithrastempel...*, 22) překládá *mortalitatis causa* (s odkazem na Tacitovy *Annales* XVI,13) jako „kvůli těm, kteří zemřeli morovou nákazou“ („aufgrund eines Seuchesterbens“). I tento způsob překladu je zcela jistě možný, ale domnívám se, že výrazu *mortalitas* je zde skutečně použito ve smyslu mnohem abstraktnějším.

v roce, kdy úřad konzula zastávali Marullus a Aelianus,¹⁵ šest dní před červencovými kalendami.¹⁶

Tiberius Claudius Quintilianus u příležitosti zasvěcení chrámu daroval bronzovou desku a strop vyzdobil malbami.

Jméno císaře Commoda, kterého nápis zmiňoval společně s Mithrou, a propůjčil mu tak zdání oficiálního dokumentu, bylo později vymazáno. Tento drastický zásah je evidentním projevem *damnatio memoriae*, zvyklosti, které nařizovala poté, co některý z císařů upadl po své smrti v nemilost, odstranění jeho jména ze všech oficiálních a polooficiálních nápisů.¹⁷ Samotné předměty však zůstávaly i nadále v užívání. Formulace *templum vii conlapsum* poukazuje na skutečnost, že mithraeum bylo zničeno, není však jasné, zdali v důsledku nepřátelského vpádu, občanských nepokojů, zemětřesení nebo nešťastnou náhodou během požáru.¹⁸

Chronologie nápisu je tedy následující: K obnově mithraea, které měla komemorovat dedikace *alba*, došlo někdy na sklonku roku 182 n.l. nebo v průběhu roku 183 n.l.¹⁹ Účastnilo se ho 34 členů zdejší mithraistické komunity. Záhy nato však tuto skupinu postihla tragická událost. Pět jmen ve sloupci I je označeno řeckým písmenem *théta*. Tato značka indikuje, že dotyčná osoba, před jejímž jménem se nachází, zemřela (*thanón*).²⁰ K jejich úmrtí muselo dojít někdy v intervalu mezi znovuobnovením mithraea a druhou schůzkou v roce 184 n.l. (mezi 10. prosincem 182 n.l. a 26. červnem 184 n.l.), nejspíše však v průběhu roku 183 n.l. V době druhého setkání zdejších mithraistů, které připomíná a datuje navazující nápis (řádky tři a čtyři v horní části), tedy pět členů zdejší pospolitosti, mezi nimi i dva *patres*, držitelé nejvyššího mithraistického stupně a *ipso facto* vůdcové ko-

15 L. Cossonius Marullus a Cn. Papirius Aelianus byli *consules ordinarii* v roce 184 n.l.

16 26. června.

17 K této události muselo dojít někdy v době po násilné smrti císaře Commoda 31. prosince 192 n.l., nejspíš v průběhu roku 193 n.l. V roce 195 n.l. císař Septimius Severus *damnatio memoriae* namířené proti Commodovi zrušil a na některých nápisech bylo jeho jméno obnoveno. V případě virunského *alba* se tak ale nestalo. Případy vymazaných nápisů: *ILS* 376, 393, 394, 1121, 2472, 5338, 6640, 8913; vymazaných a znovu obnovených nápisů: *ILS* 377, 402, 405, 1124, 5186, 5193, 6770, 6808.

18 Srov. *CIMRM* 706: *speleum vii* [sic!] *ignis absumptum*; *CIMRM* 2222: *vim temp(esta)-tustate conlapsum* (*CIMRM* 648, 1431, 1438, 1485).

19 Jméno císaře Commoda je uvedeno jako Imperator Commodus Augustus Pius. Tato jména byla zahrnuta do jeho oficiální titulatury někdy mezi 10. prosincem roku 182 n.l. a 3. lednem roku 183 n.l. *Terminus post quem* pro zasvěcení mithraea, které zmiňuje nápis, je tak 10. prosinec roku 182 n.l. G. Piccotti (*Mithraestempel...*, 25) se domnívá, že k zasvěcení obnoveného mithraea mohlo dojít kolem letního slunovratu roku 183 n.l., viz níže.

20 Stejná značka se vyskytuje i na dvou seznamech členů náboženských kolegií z Ostie: *CIL* XIV,256 (*collegium fabrum*); *CIL* XIV,250 = *ILS* 6174 (*collegium lenunculariorum*; datováno do roku 152 n.l.).

munity, již nežilo. Tato událost představovala pro zdejší mithraisty jistě závažný otřes, ne-li zcela zásadní krizi.

Datum a okolnosti

Mithraisté z Viruna se tedy znovu sešli 26. června roku 184 n.l., tentokrát aby uctili památku svých nedávno zesnulých druhů nebo se postarali o jejich pohřeb. O přesné příčině jejich úmrtí můžeme pouze spekulovat, pravděpodobně však podleli řádění tzv. antoninského moru, který s sebou přivlekla vojska Lucia Vera vracející se z parthského tažení a který zasáhl oblast Norika přibližně v této době.²¹

Cennou informaci poskytuje nejenom údaj o příčině druhého setkání, ale i možnost její přesné datace. Zvolený čas patrně nebyl náhodný a úzce se dotýkal některých bodů mithraistické nauky. Konec měsíce června totiž představuje období, ve kterém nastává letní slunovrat.²² *Album z Viruna* tak společně s některými dalšími nálezy podporuje teorii o stěžejním významu tohoto astronomického období pro mithraistickou eschatologii. Setkání mithraistů v této době dokládají i dva další nápisy, jeden opět z Viruna,²³ druhý z italského městečka Nersae v Etrurii.²⁴ Po pečlivém vyhodnocení nedávných archeologických nálezů z belgického Tienenu je velmi pravděpodobné, že mithraisté se v době kolem letního slunovratu sešli i zde, opět u příležitosti rekonstrukce zdejšího mithraea.²⁵ *Album z Viruna*

-
- 21 Antoninský mor, který postihl rozsáhlá území římské říše v letech 165-189 n.l. (viz J. E. Gilliam, „The Plague under Marcus Aurelius“, *American Journal of Philology* 94, 1961, 243-255), představuje věrohodné vysvětlení cca. 15% úbytku členstva jedné mithraistické komunity v období přibližně jednoho roku. G. Alföldy (*Noricum...*, 157) navíc na základě interpretace nápisu *CIL III,5567* předpokládá, že mor řádil v těsném sousedství Norika již v roce 182 n.l.; srov. též Rupert Breitwieser, „Virunum und die „Antonische Pest““, *Grazer Beiträge* 21, 1995, 149-156.
- 22 G. Piccottini, *Mithrastempel...*, 24; Roger Beck, „*Qui mortalitatis causa...*“, 336-337. – V roce 184 n.l. připadl fakticky letní slunovrat na 23. červen. Roger Beck („*Qui mortalitatis causa...*“, 336, pozn. 10) však podotýká, že po zavedení juliánského kalendáře byly za data slunovratů nominálně pokládány 25. červen a 25. prosinec.
- 23 *CIMRM* 1438; nápis komemoruje obnovu stářím rozpadlého mithraea. Jeho datace spadá na 24. červen 239 n.l. (po provedení korekce čtení tohoto nápisu viz G. Piccottini, *Mithrastempel...*, 24, pozn. 50). Faktickým dnem letního slunovratu v tomto roce byl 23. červen.
- 24 *CIMRM* 647; 25. června 172 n.l. Letní slunovrat tohoto roku nastal ve skutečnosti 23. června.
- 25 Marleen Martens, „The *Mithraeum* in Tienen (Belgium): Small Finds and What They Can Tell Us“, in: Marleen Martens – Guy De Boe (eds.), *Roman Mithraism: The Evidence of the Small Finds*, (Archeologie in Vlaanderen 4), Brussel: Museum Het Toreke 2004, 25-56: 43-44. K tomuto setkání došlo někdy v letech 250-270 n.l. Určení části roku, kdy mělo shromáždění zdejších mithraistů proběhnout, bylo provedeno na základě odhadu stáří dvanácti selátek, jejichž skelety byly objeveny v odpadních ja-

však jako jediné explicitně spojuje toto datum s problematikou lidské smrtelnosti.

O tom, že v mithraistické nauce mohly hrát slunovraty důležitou roli, se vědělo již předtím. Porfyrios z Tyru, řecký filosof ze 3. století n.l., uvádí, že podle mithraistů to bylo právě v tomto období, kdy lidské duše sestupovaly do zrození (branou *geneze* o letním slunovratu) a znovu z něj vystupovaly (branou *apogeneze* o zimním slunovratu).²⁶ Letní slunovrat rovněž možná zmiňuje tzv. „mithraistický katechismus“, papyrový zlomek původem z Egypta.²⁷ Pátý a šestý řádek rektu tohoto textu, který patrně shrnuje otázky a odpovědi kladené během iniciace, je některými badateli emendován a překládán jako: „... řekni: „skrze letní [slunovrat, / protože Slunce ve Lv]u se stalo žhavým ...““²⁸ Rovněž vnitřní topografie mithraea, jehož hlavním účelem mělo být symbolicky napomáhat pochopení tohoto procesu, odpovídala modelu reálného kosmu.²⁹ Přestože význam Por-

mách (viz An Lentacker – Anton Ervynck – Wim Van Neer, „The Symbolic Meaning of the Cock: The Animal Remains from the Mithraeum at Tienen [Belgium]“, in: Marleen Martens – Guy De Boe [eds.], *Roman Mithraism: The Evidence of the Small Finds*, [Archéologie in Vlaanderen 4], Brussel: Museum Het Toreke 2004, 57-80: 67-68).

- 26 Porfyrios, *De antro nympharum* 22: „... stanovili tudíž tyto dvě brány: znamení raka a znamení kozorožce, ... z nichž budiž jedno znamení raka, jímž duše sestupují do vtělení, druhé znamení kozorožce, kterým stoupají vzhůru. Rak jest severní a vede k sestupu, kozorožec jest jižní a určen k vzestupu.“ Cit. dle Porfyrios, *Jeskyně nymf*, přel. Jaroslav Matoušek, Olomouc: Per agrum 21993 [1922], 42. – V období antiky byl Rak znamením letního slunovratu a Kozoroh znamením slunovratu zimního.
- 27 Tomuto enigmatickému a značně porušenému textu je věnována publikace William M. Brashear, *A Mithraic Catechism from Egypt <P.Berol. 21196>*, Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nfg. 1992. O mithraistickém původu textu panují spory (viz např. R. Turcan, *Mithra a Mithraismus*, Praha: Vyšehrad 2004, 121-124), rozhodně však v něm nelze nalézt nic, co by jeho spojitost s mithraismem explicitně vylučovalo, a některé informace se naopak zdají být v dokonalém souladu s našimi dosavadními znalostmi o tomto antickém kultu.
- 28 Viz W. M. Brashear, *A Mithraic Catechism...*, 23.
- 29 Porfyrios, *De antro nympharum* 6: „A tak Peršané [tj. mithraisté] zdokonalují své zasvěcence tak, že je uvádějí do mystérií sestupu duší do zrození a jejich opětovného výstupu, a nazývají to místo jeskyně. Jak Eubulos vypravuje, zasvětil prý po prvé Zoroastr rozkošnou a prameny čisté vody svažovanou jeskyní v rozkvetlých horách perských, jež povstala od přírody, na počest stvořitele a otce vesmíru Mithry. Ta jeskyně pro něj byla nápodobou kosmu, který Mithra stvořil, a znamená, jež nesla v pravidelných vzdálenostech, mu poskytovala symboly vesmírných těles a klimat kosmu. Po tomto Zoroastrovi pak a u ostatních byla v jeskyních a slujících skalních, ať přirozených či utvořených lidskou rukou, udílána zasvěcování v mystéria.“ Cit. dle Porfyrios, *Jeskyně nymf...*, 28-29 (překlad je do značné míry upraven, především na základě poznámek in: Roger Beck, *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire: Mysteries of the Unconquered Sun*, Oxford – New York: Oxford University Press 2006, 41-43). – K mithraeu jako modelu kosmu viz např. Richard L. Gordon, „The Sacred Geography of a Mithraeum: The Example of Sette Sfere“, *Journal of Mithraic Studies* 1, 1976,

fyriova svědectví je často umenšován,³⁰ především v rámci obecnější kritiky pokusů o astrologický výklad mithraistické nauky,³¹ *album* z Viruna poskytuje vítaný podnět alespoň k částečnému přehodnocení těchto postojů.

Problém může představovat otázka, proč se mithraisté ve Virunu sešli, aby uctili památku svých pěti zesnulých druhů (nebo aby je pohřbili) právě v den, kdy podle mithraistické nauky měly duše sestupovat do zrození a nabývat smrtelných těl.³² Mithraistická nauka však byla, patrně zcela záměrně, založena na paradoxech, které zpětně legitimizovaly její roli jako centra tajné „orientální“ moudrosti.³³ Letní slunovrat byl například spojen s chladným větrem napomáhajícím zrození,³⁴ protože představuje nejspříjemnější postavení slunce na ekliptice, přestože se na severní polokouli jedná o nejteplejší část roku. O ideologických příčinách tohoto mithraistického „přesmyku“ významů tedy můžeme jen spekulovat, to však samo o sobě nijak nesnižuje význam doloženého spojení v případě virunského setkání.

Rovněž o pohřebních zvyklostech mithraistů toho doposud víme jen velmi málo. Přestože se o nálezech hrobů v těsné blízkosti mithraeí spekulovalo již dříve,³⁵ relativně spolehlivý nález byl učiněn až v nedávné do-

119-165; Roger Beck, „Cosmic Models: Some Uses of Hellenistic Science in Roman Religion“, in: Timothy D. Barnes (ed.), *The Sciences in Greco-Roman Society*, (Apeiron 27,4), Edmonton: Academic Printing & Publishing 1994, 99-117; id., *The Religion of the Mithras Cult...*, 102-152.

30 Robert Turcan, *Mithras Platonicus: Recherches sur l'hellénisation philosophique de Mithra*, (EPRO 47), Leiden: E. J. Brill 1975, 62-89. Argument snižující význam Porfyriových informací vychází z předpokladu, že nereflektují „skutečnou“ mithraistickou nauku, ale její filosofické (především novoplatónské) překroucení.

31 K nejextrémnějším projevům této kritiky viz Noel Swerdlow, „On the Cosmical Mysteries of Mithras“, *Classical Philology* 86, 1991, 48-63.

32 Podrobnější diskuzi na toto téma viz R. Beck, „*Qui mortalitatis causa...*“, 338-343.

33 Tento motiv mohl sehrát podstatnou roli rovněž při vzniku tohoto kultu, jehož spojitost s perským náboženským prostředím je patrně mnohem komplikovanější povahy, než se v minulosti předpokládalo. Viz např. Richard L. Gordon, „Persei sub rupibus antri: Überlegungen zur Entstehung der Mithrasmysterien“, in: Mojca Gomer Vojkovič (ed.), *Ptuj in römischen Reich. Mithraskult und seine Zeit: Akten des internationalen Symposiums Ptuj, 11-15. Okt. 1999*, (Archeologia Poetoviensis 2), Ptuj: Pokrajinski Muzej Ptuj 2001, 289-301.

34 Porfyrios (*De antro nympharum* 26) označuje severní vítr jako *erōtikos*.

35 Jde o nálezy z těchto lokalit: Stockstadt am Main, mithraeum I (*CIMRM* 1165) – nález několika hrobů poblíž východní zdi mithraea; chronologie nálezů v této lokalitě je ale nejistá a hroby nelze s mithraeem spolehlivě spojit. Großkrotzenburg – několik žárovných hrobů poblíž vchodu do mithraea (*CIMRM* 1148); dokumentace z vykopávek, pocházející z roku 1881, je ale opět velmi nekvalitní a nedovoluje jednoznačné určení souvislosti mezi hroby a mithraismem.

bě.³⁶ Vše tedy nasvědčuje tomu, že součástí mithraistického „servisu“ bylo v případě nutnosti i pohřbení zesnulých druhů.³⁷ Částí svých funkcí se tak mithraismus podobal ostatním náboženským kolegiím, která tvořila významný prvek v proudu religiozity pozdně antického světa³⁸ a mezi jejichž primární funkce rovněž náleželo zajištění pohřbu zesnulých.³⁹

Album z Viruna rovněž poukazuje na zcela zřejmé prolínání „lokativních“ a „utopických“ motivů.⁴⁰ Přestože valná část mithraistické náplně byla zřejmě orientována na problematiku předživotního a posmrtného osudu lidských duší, tedy motiv typicky utopický, reakce na krizi způsobenou hromadným úmrtím několika členů je svou povahou typicky „lokativní“.⁴¹ Mrtví druhové byli uctěni společným shromážděním pod vedením nového *Otce*. Jejich jména byla v seznamu označena jako náležící zemřelým: v jistém smyslu tak i nadále zůstávali členy komunity, jejich status byl však s definitivní platností proměněn a potvrzen. Tragický osud způsobený lidskou smrtelností byl akceptován a přeznačen, rovnováha znovu nastolena a obnovena. Krize důvěry byla zažehnána a mithraistická komunita ve Virunu mohla pokračovat po mnoho dalších let ve své činnosti.

-
- 36 Jedná se o nález dvou žárových hrobů u mithraea v německém Wieslochu. Podrobnosti viz Andreas Hensen, „Der Tod des Mysten – Bestattungen vor Mithräen“, in: Mojca Gomer Vojkovič (ed.), *Ptuj in römischen Reich. Mithraskult und seine Zeit: Akten des internationalen Symposium Ptuj, 11-15. Okt. 1999*, (Archeologia Poetoviensis 2), Ptuj: Pokrajinski Muzej Ptuj 2001, 213-219.
- 37 Manfred Clauss, *The Roman Cult of Mithras: The God and his Mysteries*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2000, 139.
- 38 Viz např. Frank M. Ausbüttel, *Untersuchungen zu den Vereinen im Westen des Römischen Reiches*, Kallmünz: Lassleben 1982; John S. Kloppenborg, „Collegia and Thiasoi: Issues in Function, Taxonomy and Membership“, in: John S. Kloppenborg – Stephen G. Wilson (eds.), *Voluntary Associations in the Graeco-Roman World*, London – New York: Routledge 1996, 16-30.
- 39 F. M. Ausbüttel, *Untersuchungen...*, 59-71; J. S. Kloppenborg, „Collegia and Thiasoi...“, 20-23. – Zajištění pohřbu bylo všeobecnou náplní těchto náboženských útvarů, nikoli výsadní záležitostí dříve vyčleňovaných „pohřebních bratrstev“ (*collegia tenuiorum; collegia funeratica*), viz F. M. Ausbüttel, *Untersuchungen...*, 70.
- 40 Tuto terminologie zavedl do religionistické taxonomie Jonathan Z. Smith (*Map Is Not Territory: Studies in the History of Religions*, Chicago: University of Chicago Press 1978, xi-xv, 67-207). Lokativní tradice se zaměřují především na pečlivé zachovávání kosmických a sociálních hranic, přičemž mezi nejvýznamnější patří právě distinkce mezi světem živých a mrtvých, a jejich pravidelné posilování a obnovování. Soteriologie lokativních tradic se proto soustřeďuje na zachování norem a předělů nebo jejich napravení, ošetření a očistění v případě, že dojde k jejich porušení.
- 41 R. Beck, „*Qui mortalitatis causa...*“, 341-342.

Problém mithraistických stupňů

Dalším problémem, ke kterému má *album* z Viruna co říci, je otázka povahy mithraistických stupňů.⁴² Ty byly po dlouhou dobu bezproblémově považovány za iniciační. Rovněž se předpokládalo, že všichni mithraisté měli v ideálním případě projít všemi sedmi stupni, od úvodního Havrana až po nejvyššího Otce.⁴³ Na počátku devadesátých let 20. století však oba tyto předpoklady zpochybnil Manfred Clauss.⁴⁴ Na základě statistického vyhodnocení mithraistických nápisů dospěl k názoru, že počet mithraistů, kteří udávají některý ze stupňů, je velmi malý a omezený především na oblast antického Říma a Itálie.⁴⁵ Přišel proto s teorií, že mithraistické stupně ve skutečnosti nebyly stupni iniciačními, kterými měli procházet všichni mithraisté, ale kněžskými funkcemi, do kterých se nechával zasvětit pouze užší okruh mithraistických vyznavačů.⁴⁶ Ostatní mithraisté se spokojili s jedinou vstupní iniciací, která garantovala jejich postavení plnoprávného člena komunity a umožnila jejich další participaci v mithraistické kultovní činnosti.

42 Základní přehled informací o jejich struktuře a atributech viz např. Maarten J. Vermaseren, *Mithras: Geschichte eines Kultes*, Stuttgart: Kohlhammer 1965, 113-126; M. Clauss, *The Roman Cult of Mithras...*, 131-140.

43 Např. Franz Cumont, *Die Mysterien des Mithras*, Leipzig – Berlin: Teubner 31923, 138-139; M. J. Vermaseren, *Mithras...*, 113; Reinhold Merkelbach, *Mithras*, Königstein/Ts.: Hain 1984, 109.

44 Manfred Clauss, „Die Sieben Grades des Mithras-Kultes“, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 82, 1990, 183-194; ve zkrácené podobě též id., *Cultores Mithrae: Die Anhängerschaft des Mithras Kultes*, Stuttgart: Franz Steiner 1992, 275-277; id., *The Roman Cult of Mithras...*, 131-133. – Již před Manfredem Claussem vyslovila jistě pochybnosti o tom, že se sedmistupňový iniciační systém týkal všech mithraistů, a nikoli pouze užší kněžské vrstvy, Concetta Aloe Spadová (C. A. Spada, „Il leo nella gerarchia dei gradi mitriachi“, in: Ugo Bianchi [ed.], *Mysteria Mithrae: Seminario internazionale Roma-Ostia 1978*, [EPRO 80], Leiden: E. J. Brill 1979, 639-648: 641).

45 M. Clauss, „Die Sieben Grades...“, 185, 188-189.

46 *Ibid.*, 190. – Tento názor převzal i Robert Turcan (*Mithra a mithraismus...*, 65-67), podle kterého jsou mithraistické stupně rovněž kněžskou hierarchií, navíc relativně pozdní a uměle doplněnou o některé stupně, aby odpovídaly počtu sedmi tehdy známých planet. K propojení mithraistických stupňů se sedmi planetami navíc došlo v Ostii nebo v Římě až během 3. století n.l. a nikdy nenabylo univerzálních rysů. Viz id., „Hiérarchie sacerdotale et astrologie dans mystères de Mithra“, in: Rika Gyselen (ed.), *La Science de cieux: Sages, mages, astrologues*, (Res Orientales 12), Leuven: Peeters Publishers, 249-261.

Tato námitka nebyla nikdy univerzálně přijata,⁴⁷ i když někteří badatelé pokládají Claussem navržené vysvětlení za alespoň pravděpodobné.⁴⁸ *Album* z Viruna se v této souvislosti nijak nevymyká statistickému průměru: jen šest jmen z 98 je označeno slovem *pater* nebo alespoň zkratkou *st* – což je pouhých 6,1 % z celkového počtu. Jiné mithraistické stupně nejsou v *albu* zmíněny. Tyto údaje tedy nejsou v žádném rozporu s teorií Manfreda Clause, ba naopak ji zdánlivě podporují. Z *alba* však vyplývá, že v rámci jedné komunity působilo několik *patres* zároveň (viz níže), což se zdá být v případě, že by se skutečně jednalo o kněžské hodnosti, poněkud nepraktické.⁴⁹ Rovněž sama skutečnost, že soupis členů byl pořizován na bronzové desce, zřetelně poukazuje na některé problémy, které by s průběžným záznamem jednotlivých hodností souvisely. Pokud by došlo ke změně stupně, musel by být starý u jména jeho držitele vymazán a přepsán na nový, což by bylo pracné a také neestetické (vyškrábané jméno císaře Commoda budiž praktickou demonstrací těchto obtíží). Argument Manfreda Clause, založený právě na rozboru nápisů v kameni a kovu (ve výjimečných případech), tak může spíše odrážet praktické problémy s vedením flexibilního systému v záznamových médiích permanentní povahy.⁵⁰ *Album* z Viruna tedy otázku ohledně povahy a univerzality mithraistických stupňů nemůže zodpovědět, neboť informace z něho vyplývající mohou být oběma stranami sporu vykládány v souladu s jejich protikladnými stanovisky.

Zajímavější skutečnost nicméně vyplývá z rozboru chronologie zápisu mithraistických stupňů k jednotlivým jménům a vyhodnocení příslušných rukopisů. Vše nasvědčuje tomu, že v roce 183 n.l. byli v mithraistické komunitě ve Virunu tři držitelé stupně *Pater*: Iulius Secundinus (I/1), Trebi-

47 Některé námitky v její neprospěch viz např. Reinhold Merkelbach, „Priestergrade in den Mithras-Mysterien?“, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 82, 1990, 195-197; Richard L. Gordon, „Who Worshipped Mithras?“, *Journal of Roman Archaeology* 7, 1994, 459-474: 465-467.

48 Viz např. Fritz Mitthof, „Der Vorstand der Kultgemeinden des Mithras: Eine Sammlung und Untersuchung der inschriftlichen Zeugnisse“, *Klio* 74, 1992, 275-290: 289; G. Piccottini, *Mithrastempel...*, 34; M. Martens, „The *Mithraeum* in Tienen...“, 45.

49 K této situaci patrně docházelo relativně často, neboť nápisně doložený termín *pater patrum* (*CIMRM* 57, 233, 336, 779, 911; možná rovněž *AE* 1978, č. 641) zřejmě sloužil právě k označení služebně nejstaršího Otce uvnitř jedné komunity. Stejný výklad umožňuje i jedenkrát doložený výraz *pater leonum* (*CIMRM* 688).

50 Stěny mithraea v Dura Europos podávají zcela jiný obraz: snadno obnovitelná omítka nesla v několika vrstvách velké množství grafit, často vyhotovených v pestrých barvách a ozdobným rukopisem, která uváděla v hojném počtu některý z mithraistických stupňů. Viz E. D. Francis, „Mithraic Graffiti from Dura-Europos“, in: John R. Hinnells (ed.), *Mithraic Studies II: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, Manchester: Manchester University Press 1975, 424-445.

us Zoticus (I/2) a Atticius Sextus (I/25).⁵¹ Příslušný titul byl však k jejich jménům doplněn později než v době původního zápisu. Atticius Sextus se patrně stal *Otcem* někdy před 26. červnem roku 194 n.l., Iulius Secundinus a Trebius Zoticus jím byli již v době restaurace mithraea někdy v průběhu roku 183 n.l.⁵² Dva z nich však někdy během tohoto nebo následujícího roku zemřeli, patrně v důsledku morové nákazy. Srovnáním rukopisů vyplyne, že zkratka *pat* (jako *pater*) byla ke jménům Iulia Secunda a Trebia Zotica vyryta stejnou osobou (malá čárka pod písmenem A), která pořídila záznam o nových členech v roce 184 n.l. (od Trebia Alfia [II/10] až po Volusia Attia [II/15]). Pozoruhodnou a také zcela zásadní informaci je za těchto okolností především ten fakt, že jméno Trebia Alfia, který se stal členem virunské komunity v témže roce, je stejným rukopisem označeno rovněž zkratkou *pat*. Jelikož je nepravděpodobné, že by se Trebius Alfius stal držitelem nejvyšší mithraistické hodnosti již v prvním roce svého působení, lze předpokládat, že tento titul získal mimo Virunum a v jiné mithraistické komunitě a že v okamžiku, kdy byl přijat za člena virunské komunity, mu byla jeho hodnost ponechána.⁵³ Pokud je tato navržená interpretace správná (nutno přiznat, že prostor k pochybnostem samozřejmě zůstává, a ne zrovna malý),⁵⁴ pak by šlo o důkaz možné přenositelnosti mithraistických stupňů v rámci rozdílných komunit. Tento fakt by byl velmi pozoruhodný a důležitý, neboť podle většinového soudu spolu jednotlivé komunity tzv. „orientálních“ nebo „mysterijních“ kultů navzájem příliš nekomunikovaly.⁵⁵ V rámci mithraismu by tedy bylo možné předpokládat jistou výjimku a přijmout názor, že alespoň na regionální úrovni se jednotlivé mithraistické komunity dobře znaly a byly si schopny poskytnout vzájemnou pomoc.⁵⁶

51 G. Piccottini, *Mithrastempel...*, 35. Jeden z nich tak byl zřejmě držitelem titulu *Pater patrum*, který sloužil k označení služebně nejstaršího ze všech držitelů této hodnosti.

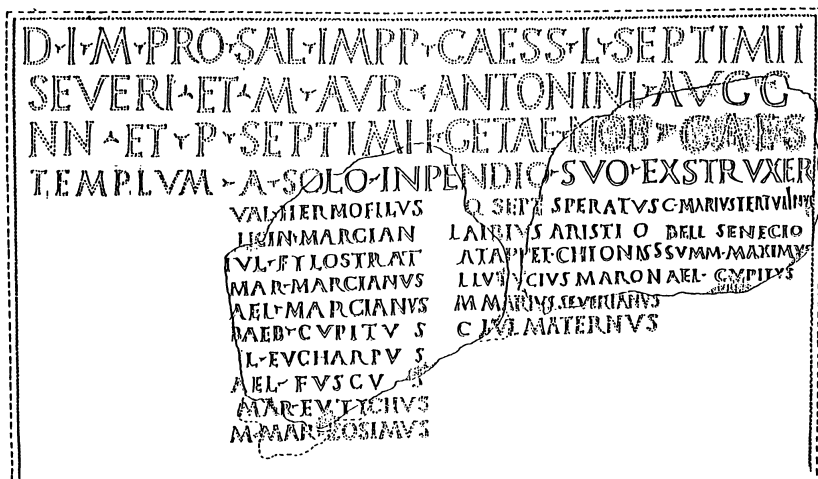
52 *Ibid.*, 34-35. Jména *Patres* komunity by byla v seznamu uvedena na prvních místech, což je případ Iulia Secunda a Trebia Zotica, ale ne Atticia Sexta. Tento styl zápisu se zdá být zachován i v roce 184 n.l., kdy je nový *Pater* Trebius Alfius (II/10) rovněž uveden jako první.

53 *Ibid.*, 35; tuto interpretaci přijímá rovněž Marquita Volken, „The Development of the Cult of Mithras in the Western Roman Empire: A Socioarchaeological Perspective“, *EJMS* 4, 2004, 1-20: 8.

54 Zkratka *pat* by například mohla být také čtena jako *pat(ronus)*, a nikoli *pat(er)*. To by ale znamenalo, že po smrti Atticia Sexta by se mithraistická komunita nacházela až do roku 189 n.l. bez dohledu některého z úřadujících *Patres*, což se jeví jako málo pravděpodobné (G. Piccottini, *Mithrastempel...*, 35-36).

55 Viz Walter Burkert, *Ancient Mystery Cults*, Cambridge – London: Harvard University Press 1987, 45-46.

56 Názor, že mithraisté mohli přecházet mezi jednotlivými komunitami, pokládá za správný např. Manfred Clauss (*The Roman Cult of Mithras...*, 139).

Obr. 2. Rekonstrukce nápisu AE 1994, č. 1335
se dvěma dochovanými úlomkami

Vlevo CIL III,4816 = ILLPRON 15 a 16; vpravo ILLPRON 748, 773 a 774.
Převzato z G. Piccottini, *Mithrastempel...*, 46, obr. 22.

Struktura mithraistických komunit

V oblasti mithraistických studií převládá všeobecné přesvědčení, že mithraistické komunity byly relativně nepočtené⁵⁷ a tvořené výhradně muži.⁵⁸ V případě, že počet členů překročil únosnou mez, mělo dojít k odchodu části členů a k založení nového mithraea.⁵⁹ Žádné přímé důkazy podporující opodstatněnost této teorie se však nikdy nenašly. Byla nicméně všeobecně přijímána, protože dokázala věrohodným způsobem vysvětlit existenci i několika mithraeí v relativně nevelkých osídleních římského světa.⁶⁰

57 Např. R. Turcan, *Mithra a mithraismus...*, 63; M. Clauss, *The Roman Cult of Mithras...*, 42.

58 Požadavek na přehodnocení tohoto konsenzu, který v nedávné době vznesl Jonathan David („The Exclusion of Women in the Mithraic Mysteries: Ancient or Modern?“, *Numen* 47, 2000, 121-141), byl – snad již definitivně – odmítnut; viz Aleš Chalupa, „Hyenas or Lionesses? Mithraism and Women in the Religious World of the Late Antiquity“, *Religio* 13/1, 2005, 198-230; Alison B. Griffith, „Completing the Picture: Women and the Female Principle in the Mithraic Cult“, *Numen* 53, 2006, 48-77.

59 Tuto teorii poprvé formuloval již Franz Cumont, *Die Mysterien...*, 160.

60 Více mithraeí bylo objeveno např. v těchto lokalitách: Carnutum (bývalá provincie Pannonia Superior; dnešní Bad Deutsch-Altenburg v Rakousku) – 4 mithraea; Poetovio (bývalá provincie Pannonia Superior; dnešní Ptuj ve Slovinsku) – 5 mithraeí;

Po porovnání seznamu jmen z virunského *alba* s jedním z dalších nápisů ze stejné lokality však lze konstatovat, že chybějící důkaz byl s největší pravděpodobností nalezen. Dvacet jmen z bronzového *alba* se totiž objevuje také na dvou mramorových fragmentech, které byly nalezeny v lokalitě antického Viruna již dříve.⁶¹ Informace získané z virunského *alba* odhalily jejich vzájemnou spojitost a umožnily tak následnou rekonstrukci původního nápisu, který komemoroval zasvěcení nově vybudovaného mithraea a rovněž obsahoval soupis jmen mithraistů, kteří se této události účastnili (obr. 2).⁶² Vzhledem k tomu, že všech dvacet jmen je vytesáno stejnou rukou, lze předpokládat, že nešlo o průběžný zápis registrující přijetí nových členů, ale o momentální soupis všech mithraistů v konkrétním časovém okamžiku.⁶³

Gernot Piccottini soudí, že k dedikaci této kamenné desky došlo v době, kdy bylo bronzové *album* již zcela zaplněno,⁶⁴ nejpravděpodobněji v roce 202 n.l.⁶⁵ Všechna jména na těchto dvou mramorových fragmentech se totiž nalézají i na *albu* z Viruna, navíc v odpovídajícím pořadí „služebního stáří“ (viz tab. 1).⁶⁶

Aquincum (bývalá provincie Pannonia Inferior; dnešní Budapešť v Maďarsku) – 5 mithraeí; Nida-Heddernheim (bývalá provincie Germania Superior; dnešní Německo) – 4 mithraea; Colonia Agrippinensium (bývalá provincie Germania Inferior; dnešní Kolín nad Rýnem v Německu) – 3 mithraea. – Velikost mithraea jen zřídka překračuje 10 metrů na délku a 5 metrů na šířku. I když mithraisté nepatřili mezi příslušníky římských elit, po spojení finančních prostředků by pro ně patrně nebyl problém v jedné lokalitě vybudovat jedno velké společné mithraeum. To, že stavby tohoto typu nebyly nikdy realizovány, muselo mít příčinu, která se bezprostředně dotýkala širšího ideologického pozadí mithraismu.

61 Fragment č. 1 = *CIL* III,4816 = *ILLPRON* 15, 16 (nalezen roku 1838 v Arndorfu); fragment č. 2 = *ILLPRON* 748, 773, 774 (nalezen roku 1943 v Zollfeldu).

62 *AE* 1994, č. 1335. Text je rekonstruován v následujícím znění: „[D(eo) I(nvicto) M(ithrae) pro sal(ute) Imp(eratorum) Caes(arum) L(uci) Septimii] / [Severi et M(arci) Aur(eli) Antonin]i Augg(ustorum) / [nn(ostorum) [[et P(ubli) Septi]mii [Getae] nob(i-lissimi) Caes(aris)]] / [templum a s]olo inpe[ndio] suo exstruxer(unt).“ Mramorová deska rovněž obsahoval čtyři sloupce jmen, z nichž se na úlomcích dochovala značná část sloupce druhého, třetího a čtvrtého (číslováno zleva). Celkem je možné identifikovat dvacet jmen.

63 G. Piccottini, *Mithrastempel...*, 44.

64 *Ibid.*, 49.

65 *Ibid.*, 50-51.

66 *Ibid.*, 47.

AE 1994, č.1335 Mramorová deska		AE 1994, č. 1334 Bronzové album	
II/1	[V]al(eri)us Hermofilus	II/11	Valerius Hermophilus
II/2	[L]i[ci]n(i)us Marcian(us)	II/13	Licinius Marcianus
II/3	Iul(i)us Fylostrat(us)	II/14	Iulius Philostra(t)us
II/4	Mar(cius) Marcianus	II/17	Mar(cius) Marcianus
II/5	Ael(i)us Marcianus	II/19	Aelius Marcianus
II/6	Baeb(i)us Cupitus	II/21	C. Baebius Cupitus
II/7	[.]l(i)us Eucharpus	II/22	Auconius Eucarpus
II/8	[A]el(i)us Fuscus	II/23	Aelius Fuscus
II/9	Mar(i)us Euty[chus]	III/1	Marius Eutyclus
II/10	[M.] Mar(i)us [Zosimus]	III/7	M. Mar(i)us Zosimus
III/1	[Q. Sept(im)ius] Speratus	III/11	Q. Sep(timius) Speratus
III/2	L. Al[bi]us Aristio	III/12	L. Alb(i)us Aristo
III/3	A. Ta[pp]et(i)us Chionius	III/13	A. Tap(petius) Chionius
III/4	L. Lut[u]cius Maron	III/14	Luticc(i)us Maro
III/5	M. M[ari]us Sever[ianus]	III/15	M. Mar(i)us Severianus
III/6	C. Iu[l(i)us] Maternus	III/16	C. Iul(i)us Maternus
IV/1	C. Marius Tertul(i)inus	IV/8	C. Mari(us) Tertullinus
IV/2	Bell(ici)us Senecio	IV/9	Bellicius Senecio
IV/3	S. Summ(ianus) Maximus	IV/10	Sum(m)ian(i)us Maximus
IV/4	Ae(li)us Cupitu[s]	IV/11	P. Aelius Cupitus

Tab. 1. Srovnání jmenných soupisů na mramorové desce (AE 1994, č. 1335) a bronzovém albu (AE 1994, č. 1334)

Z těchto údajů Piccottini vyvozuje, že v roce 201 n.l., kdy mithraistická komunita náležící k mithraeu Virunum I (obnoveno v roce 183 n.l.) hypoteticky sestávala z 93 členů, stávající prostory již přestaly dostačovat poměrně vysokému množství participujících mithraistů.⁶⁷ Minimálně dvacet členů této komunity se tedy následně odloučilo a vybudovalo další mithraeum (Virunum II), tentokrát nově *a solo* („od základu“).⁶⁸ Je-li tato interpretace správná, a vše nasvědčuje tomu, že ano,⁶⁹ potom jde o první doložený případ rozštěpení mithraistické komunity v důsledku nadměrného

67 *Ibid.*, 49.

68 *Ibid.*, 50.

69 Stejného názoru je rovněž Marquita Volken („The Development...“, 8 a pozn. 18).

rozšíření členské základny. Vize mithraismu jako náboženského kultu, který stavěl na úzkých vazbách mezi jednotlivými členy komunity a posiloval jejich vzájemnou loajalitu, je tedy za těchto okolností více než oprávněná.

Závěr

Mithraistické *album* z Viruna zdánlivě patří mezi nepřiliš spektakulární nálezy. Navzdory tomuto zdání však po pečlivém vyhodnocení poskytuje obrovské množství informací a indicií, které poodhalují mnohé z jinak skrytých organizačních a doktrinárních principů tohoto antického kultu. Je zároveň jediným pramenem, které uchovává informace o členské základně a jejích nových přírůstcích po dostatečně dlouhou dobu, aby umožnila předložení alespoň rámcově opodstatněných hypotéz o způsobech mithraistické proselytace a konverze.⁷⁰ Toto téma se však již nalézá mimo rámec této práce a představuje jednu z oblastí, kterým by do budoucna mělo být věnováno více pozornosti než doposud.

70 K této tematice viz např. David E. Aune, „Expansion and Recruitment among Hellenistic Religions: The Case of Mithraism“, in: Peder Borgen – Vernon K. Robbins – David B. Gowler (eds.), *Recruitment, Conquest, and Conflict: Strategies in Judaism, Early Christianity, and the Greco-Roman World*, Atlanta: Scholars Press 1998, 39-56; M. Volken, „The Development...“; a nově také Roger Beck, „On Becoming a Mithraist: New Evidence for the Propagation of the Mysteries“, in: Leif E. Vaage (ed.), *Religious Rivalries and Relations among Pagans, Jews, and Christians*, Waterloo: Wilfried Laurier University Press 2006, 175-194.

SUMMARY

Mithraic *Album* from Virunum and Its Importance for the Study of Mithraism

This article presents a translation of the so-called *Virunum Album* (found near Klagenfurt, Austria), a bronze plaque commemorating two important moments in the life of local Mithraic community and also registering names of its members. This monument, although not very spectacular at first sight, provides us with some important insights into Mithraic cultic life and its social structure: (a) it seems to support the former views about the importance of solstices in Mithraic eschatology; (b) it raises the possibility that Mithraic grades were transferable from one community to another; (c) it proves (with some degree of certainty) that a Mithraic community, when its members became too numerous, split and a new cell was founded.

Ústav religionistiky
Filozofická fakulta
Masarykova univerzita
Arna Nováka 1
602 00 Brno

ALEŠ CHALUPA

e-mail: chalupa.ales@volny.cz